

Наталя Черниш, Оксана Маланчук

**Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька:  
компаративний аналіз (1994-2004 рр.)**

Ідентичності індивіда і соціальних груп відносно стали, але час від часу змінюються, уточнюються або набуваються протягом життя їх носіїв, особливо під час великих суспільних трансформацій. Найбільш значущі зміни і модифікації старих або конструювання нових ідентичностей (як індивідуальних, так і групових чи колективних) відбуваються тоді, коли суспільство перебуває у стані аномії. Цей стан, докладно описаний ще Е. Дюркгаймом, можна вважати притаманним українському суспільству після розпаду СРСР; він означає руйнацію усталених соціальних норм, цінностей, лояльностей та ідентифікацій, а також розрив традиційних суспільних зв'язків і докорінну зміну соціальних відносин. У цій ситуації, притаманній більшості посткомуністичних суспільств, стара ідентифікаційна матриця вже не могла забезпечити інтеграцію особи в суспільне життя або пристосування до нього і починала змінюватися відповідно до нових соціальних умов. Після розпаду СРСР та соцтабору розвиток країн, що утворилися на їх руїнах, відбувався різними шляхами, хоча так звана радянська спадщина доволі сильно позначалася на їх суспільствах. Свого часу це викликало бум концепцій транзитології та посткомуністичних трансформацій у західних наукових колах, а також інтенсифікацію відповідних пошуків серед вітчизняних суспільствознавців. Однак нині багато закордонних соціологів – дослідників суспільств колишнього Радянського Союзу доходять висновку, що «перетворення» в Україні, Росії та інших пострадянських країнах закінчилися і протягом останніх років у переважній більшості цих країн сформувалися стабільні політико-економічні системи, які не є ані комуністичними, ані капіталістичними, ані тоталітарними, ані демократичними.

Ринки тут розвинуті погано, – пише О. Мотиль, – демократія формальна, громадянське суспільство слабе, національна ідентичність розмита, а верховенство права є майже цілковито фіктивним. Натомість політична й економічна влада перебуває в руках «кланів», регіональних еліт і паразитичної бюрократії, над якими панує напівавторитарний інститут президентства<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Мотиль О. Україна в теоретичній перспективі: песимістичні прогнози, оптимістичні контраргументи та одна чи дві провокації // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва. К., 2004. С. 36.

Не вдаючись до широкого аналізу загального стану пострадянських суспільств, зосередимо увагу лише на одному аспекті, а саме на проблемі ідентичностей. Специфіка сучасної ситуації у країнах колишнього СРСР, як можна припустити, полягає в тому, що після «великого перелому» 1991 р., який викликав інтенсивні процеси ідентифікації та реідентифікації у переважній більшості населення, поступово настає певна стабілізація ідентифікаційних моделей та усталення їх основних складових, хоча ідентифікаційні пошуки триватимуть і надалі. Тут дається взнаки й та обставина, що ці країни стають дедалі відкритішими світові. Глобалізація значно прискорює соціальні зміни і навіть у посткомуністичних країнах спонукає до форсованого вибору нових та швидкої модифікації набутих раніше ідентичностей. Інакше кажучи, ідентифікаційні пошуки населення цих країн актуалізують як внутрішні, так і зовнішні чинники.

Певний історичний етап розвитку того чи іншого суспільства посідає свою мозаїку ідентичностей, у якій з плином часу змінюється їх пріоритетність і місце розташування: одні стають домінуючими, значущими, важливими, інші витісняються на маргінес, одні модифікуються відповідно до обставин, інші втрачають актуальність, виникають також нові ідентичності. У кризових ситуаціях, як зазначає відомий київський соціолог А. Ручка, глибинне ідентифікаційне ядро індивіда може тимчасово чи назавжди перетворитися на корелятивний ідентифікаційний синдром<sup>2</sup>, і навпаки: маргінальні раніше складники інтегральної ідентифікаційної моделі можуть нібито раптово зайняти центральні позиції. Цей на перший погляд хаотичний і стихійний «броунівський рух» ідентичностей має свої закономірності, ієрархії та більш-менш виразні тенденції.

За період незалежності України ідентифікаційні моделі різних соціальних груп і спільнот, а також окремих індивідів постійно зазнавали модифікацій, тому їх можна окреслити як ситуативні, амбівалентні, гетерогенні. Соціологія досліджує ідентифікаційні процеси у всій їх багатоманітності, зокрема виявляє можливі вектори їх змін, встановлює ідентифікаційні стрижні, довкола яких може посилюватися формування ідентифікаційної гомогенності в соціумі. Пошук генези різноманітних ідентичностей та з'ясування їх впливу на загальний стан суспільства і поведінку людей нині стають першочерговими завданнями соціології<sup>3</sup>.

Автори цієї, а також тісно пов'язаної з нею наступної статті за предметне поле свого аналізу обрали дві можливі інтерпретації соціологічних даних, отриманих у 1994, 1999 та 2004 рр. від мешканців Львова і Донецька. Спочатку ми розглядаємо трансформації найбільш важливих для індивіда

<sup>2</sup> Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики. К., 2002. С. 40.

<sup>3</sup> Стогній О., Чурілов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. К., 1998. С. 5.

ідентичностей, а потім аналізуємо динаміку групових/колективних ідентичностей респондентів – представників трьох поколінь цих міст.

У сучасній українській соціологічній думці проблема ідентичності не є новою, хоча й досі лишається малодослідженою. Теоретичний аспект цієї проблеми чи не вперше висвітлено у книзі київських соціологів С. Макеєва, С. Оксамитної та О. Швачко; вона також містить матеріал деяких конкретно-соціологічних досліджень, зокрема щодо регіональних відмінностей ідентифікаційних моделей<sup>4</sup>. Продовженням цієї праці київських соціологів є колективна праця про соціокультурні ідентичності та практики. В ній теоретичні розробки вдало доповнено даними конкретно-соціологічних досліджень. Заслуговують на увагу дослідників ті матеріали, що містять теоретико-прикладні аспекти проблеми самототожності, авторства А. Ручки та Р. Шульги. У вступі А. Ручка, аналізуючи все розмаїття дослідницьких підходів до вивчення ідентичності, наводить слушну пропозицію польської дослідниці А. Клоковської про необхідність розрізняти поняття колективної ідентичності та поняття індивідуальної ідентичності, особливо якщо йдеться про національну ідентичність. Підтримуючи це розмежування, А. Ручка зазначає, що індивідуальні та колективні/групові ідентичності реалізуються у двох модусах:

- інтерналізуються у взірцях самоідентифікації;
- екстерналізуються в інституціональних практиках та моделях соціокультурної взаємодії<sup>5</sup>.

На нашу думку, останнє зауваження А. Ручки є надзвичайно важливим, тому що багато соціологів такого розмежування не здійснюють; зазвичай описують ідентичності та їх прояви у різноманітних соціокультурних практиках як той самий процес. Варто також згадати статтю С. Шостак, яка розглядає ідентичність у теоретичному розрізі<sup>6</sup>.

Останнім часом вийшли друком дві монографії вчених Інституту соціології НАН України, в яких на теоретичному і практичному рівнях досліджено питання соціальної ідентифікації суспільства в цілому. Перша – книжка В. Тарасенка та О. Іваненко – присвячена розгляду обраної проблеми в соціотехнологічній парадигмі<sup>7</sup>; друга є колективною спробою теоретичного узагальнення й осмислення досвіду суспільних перетворень на межі ХХ–ХХІ ст., зокрема трансформаційних процесів в Україні. У цій другій книжці окремий розділ (також авторства В. Тарасенка й О. Іваненко) містить аналіз сучасних ідентифікацій та ідентифікаційних практик,

<sup>4</sup> Макеєв С. А., Оксамитная С. М., Швачко Е. В. Социальные идентификации и идентичности. К., 1996.

<sup>5</sup> Ручка А. Цит. праця. С. 23, 92, 94.

<sup>6</sup> Шостак С. Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. К., 2002. Вип. 5. С. 107–122.

<sup>7</sup> Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). К., 2004.

властивих як усьому українському суспільству, так і його окремим групами<sup>8</sup>.

Хоча дослідження проблеми соціальної ідентифікації українського суспільства в цілому (або формування національної ідентичності в розумінні західних авторів, як-от в О. Мотиля) не є метою нашої розвідки, вважаємо за потрібне навести тези, які приймаємо за вихідні. По-перше, ідентифікаційний процес у посткомуністичному українському суспільстві став багатовимірним (суспільним, груповим, індивідуальним тощо) й настільки ускладнився і диференціювався, що виникло багато координат ідентифікаційної практики та її форм<sup>9</sup>. Власне тому ми й обрали для дослідження два ідентифікаційних процеси: на рівні особистості та на рівні певної соціальної групи, а також вплив ідентичностей (індивідуальних і групових) на різні сфери життя сучасного суспільства.

По-друге, проблема соціальної ідентифікації, як одна із найскладніших у соціології, дотепер не має ґрунтового теоретичного апарату<sup>10</sup>; зокрема, це стосується і загальносоціологічної теорії, і поняття «суспільство», й низки похідних категорій, безпосередньо пов'язаних із базовим поняттям ідентичності. Тому, на нашу думку, плідним є такий теоретико-практичний підхід до аналізу ідентичності, коли певні теоретичні постулати верифіковано відповідними емпіричними дослідженнями. Обов'язковою є докладна програма соціологічного дослідження, з її методологічною та методичною частинами.

По-третє, ми приймаємо висновки дослідників щодо кризи соціального самовизначення в сучасній Україні<sup>11</sup>, ідентифікаційної кризи та ситуації соціальної невизначеності<sup>12</sup>. Наше бачення проблеми соціальної ідентифікації в українському суспільстві багато в чому збігається з наведеними тезами і водночас має свою специфіку, про що йтиметься нижче.

Значно більше наукових розвідок соціологів стосується прикладних аспектів процесів ідентифікації, зокрема набуття певних ідентичностей особою та окремими соціальними групами після проголошення незалежності України. Це насамперед праці М. Шульги<sup>13</sup> – з акцентом на етнічній самототожності особистості та кризі ідентичності як такої, а також дослідження етнічних, політичних та культурних ідентичностей авторства

<sup>8</sup> *Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід* / За ред. В. Танчера, В. Степаненка. К., 2004.

<sup>4</sup> *Степаненко В.* Громадянське суспільство і громадянська нація: проблеми й перспективи формування в Україні // *Суспільна трансформація...* С. 118.

<sup>10</sup> *Тарасенко В. І., Іваненко О. О.* Цит. праця. С. 122–123.

<sup>11</sup> Там само. С. 164.

<sup>12</sup> *Тарасенко В., Іваненко О.* Соціальна ідентифікація українського суспільства // *Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід.* С. 195.

<sup>13</sup> *Шульга М.* Маргінальність як криза ідентичності // *Соціологія: Теорія, методи, маркетинг.* 2000. № 3. С. 166–178; *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности. К., 1996.

Л. Ази, А. Ручки, О. Вишняка, Л. Скокової, Л. Рязанової О. Сєвскіної<sup>14</sup>. Різноманітні аспекти формування й функціонування національної ідентичності та старої радянської ідентичності подибуємо у збірках наукових праць випусників програм стажування у США (зокрема, у статтях О. Філіппової та О. Колодій)<sup>15</sup>. На увагу також заслуговує цікава публікація С. Павлюка щодо особливостей та динаміки сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців<sup>16</sup>. Етнічні характеристики мешканців Донбасу дослідив І. Кононов<sup>17</sup>.

З наведених вище праць бачимо, що соціологів дедалі більше цікавлять питання набуття/зміни ідентичностей, динаміка процесів ідентифікації, а серед досліджуваних ідентичностей на перший план виходять такі їх різновиди, як насамперед етнічна/національна і етнолінгвістична, а також політична ідентичності. Крім того, деякі соціологи, а саме Є. Головаха та Н. Паніна, О. Стегній і М. Чурілов, І. Прибиткова займаються дослідженнями регіональної самоідентифікації<sup>18</sup>.

Ці та інші праці, вельми цікаві самі по собі, все ж не охоплюють усієї багатоманітності сучасних ідентифікацій та ідентифікаційних практик. До того ж вони часто мають або загальний, або вузькоспеціальний характер. Наприклад, ідентичності досліджують у цілому або обирають якийсь один їх різновид, нехтуючи іншими. Регіональні виміри здебільшого зосереджуються на великих територіяльних одиницях (найчастіше для соціологічного аналізу використовують такі регіони України, як східний, західний, центральний, південний; рідше об'єктом дослідження стає північний регіон або Крим). При цьому регіональна специфіка як така рідко поєднується з груповими чи індивідуальними регіональними ідентичностями; здебільшого йдеться про регіональні відмінності у ставленні до політичних процесів і явищ та/або перспектив політичного розвитку на майбутнє. Про регіональні аспекти, отже, говорять переважно тоді, коли аналізують соціально-політичні практики населення різних частин України та їх загальне (найчастіше зовнішньополітичне) скерування. Це і дає підстави

<sup>14</sup> Соціокультурні ідентичності та практики. К., 2002.

<sup>15</sup> Розвиток України в регіональній перспективі: Політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. Конференція українських випусників програм наукового стажування у США. Виступи учасників та дискусія. Харків, 25–27 травня 2001 р. К., 2002; Україна в сучасному світі. Конференція випусників програм наукового стажування у США. К., 2003.

<sup>16</sup> Павлюк С. Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: До питання теорії етносу // Слово і час. 2002. № 6. С. 3–7.

<sup>17</sup> Кононов І. Етнічні характеристики регіону // Соціологія; Теорія, методи, маркетинг. 2000. № 3. С. 72–97.

<sup>18</sup> Головаха Є. І., Паніна Н. В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1997 рр.): Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). К., 1998; Стегній О., Чурілов М. Цит. праця; Прибиткова І. В пошуках нових ідентичностей: Україна в етнонаціональному вимірі // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. 2001. № 3. С. 60–78.

Г. Коржову стверджувати, що проблема формування та функціонування регіональних ідентичностей поки що не стала предметом всебічного аналізу у вітчизняному соціологічному та культурологічному дискурсі. «Наукова інтерпретація цього непересічного феномена, – зазначає він, – ще на початковій стадії»<sup>19</sup>.

Проте і в цій сфері соціологічних досліджень сталися зміни на краще, свідченням чому є запровадження в науковий обіг нових цікавих ідей і концепцій. На нашу думку, найбільш плідним надбанням стали матеріали Всеукраїнської конференції «Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодні та майбутнє», проведеної науковцями Луганського національного педагогічного університету під керівництвом І. Кононова у травні 2006 р.<sup>20</sup>; у цьому розділі ми ще повернемося до її тем і сюжетів. Варто зазначити, що зусиллями цієї наукової спільноти побачила світ унікальна для України хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів<sup>21</sup>.

Генераційні особливості (яким присвячено наступну статтю) загалом мало представлені у соціологічних розвідках; якщо про різні покоління подекуди й згадують, то найчастіше в разі якихось помітних аномалій, коли та чи інша вікова група/покоління чимось вирізняється у загальній картині. Безперечно, є кілька соціологічних праць, присвячених окремим поколінням, передусім молоді. Проте у таких публікаціях бракує, як правило, порівняння з іншими віковими групами або старшими поколіннями. Регіональні відмінності в поглядах молоді також не досліджено – йдеться про молодь як таку, в цілому, як окрему соціальну групу/спільноту<sup>22</sup>. Тому можна констатувати, що соціологічних праць, які досліджували б ідентифікаційні моделі різних поколінь респондентів, що до того ж є представниками різних регіонів України, і порівнювали регіональні відмінності, у вітчизняній соціологічній науці досі немає. Крім того, попри велику кількість конкретно-соціологічних досліджень, рідко трапляються повторювані (трендові) або лонгітюдні проекти. Винятком є моніторинг «Україна на порозі XXI століття», який проводять науковці Інституту соціології НАН України з 1994 р., але і тут обрану нами проблему представлено недостатньо<sup>23</sup>.

<sup>19</sup> Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації// Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. 2006. № 4. С. 39.

<sup>20</sup> Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодні та майбутнє. Мат-ли Всеукр. конф. Луганськ, 25–26 травня 2006 р. Луганськ, 2006.

<sup>21</sup> Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укл. І. Кононов, В. Бородачев, Д. Топольськов. Луганськ, 2002.

<sup>22</sup> Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали. К., 2003.

<sup>23</sup> Головаха С. І., Паніна Н. В. Цит. праця; Україна-2002: Моніторинг соціальних змін. К., 2002. 668 с.; Українське суспільство: Соціологічний моніторинг 1994–2003 / За ред.

Проблема ідентичності є однією з найбільш актуальних проблем у західній науковій думці. В англomовному суспільствознавстві всі три сюжети – ідентичність, регіоналізм, покоління/генерація – досліджені доволі ґрунтовно, але переважно кожний окремо. Ідентичність в англomовних працях вивчається в двох основних напрямках – соціологічному і психологічному<sup>24</sup>. Ми не зупинятимемося на аналізі суто психологічних розвідок ідентичності, лише наведемо посилання на ті з них, які видаються найбільш плідними і можуть придатися для соціологічних досліджень<sup>25</sup>.

У соціологічних розвідках західних учених ідентичність трактується як важливий соціальний феномен кумулятивного характеру<sup>26</sup>. Формування ідентичності особистості/групи найбільш інтенсивно відбувається під час соціальних взаємодій, а відтак ця проблема є центральною для інтерпретативної соціології в цілому та для символічного інтеракціонізму зокрема<sup>27</sup>. Англomовні соціологи наголошують, що ідентичність є соціально зумовленою, соціально підтримуваною і соціально змінною<sup>28</sup>. А це, своєю чергою, висуває на перший план проблему соціалізації, в якій людина є не просто пасивним реципієнтом суспільного досвіду, а насамперед творчою особистістю, здатною на власне продукування ідентичностей<sup>29</sup>.

Західні вчені розглядають ідентичність як складну систему чи модель, у якій супідрядні ідентичності нижчого порядку творять свою ієрархію. Вона не є усталеною і незмінною: відбувається постійне чергування ідентичностей за ступенем важливості та зміна їх загальної конфігурації. На позначення найважливіших для особи/групи ідентичностей вживають термін *salience*, що означає «опуклий»<sup>30</sup>. Поширене нині постмодерністське бачення іден-

---

Н. Паніної. К., 2003; *Українське суспільство 1992–2002 (соціологічний моніторинг)* / За ред. Н. Паніної. К., 2003 та ін.

<sup>24</sup> Identity Theory // *Encyclopedia of Sociology* / Ed. by E. F. Borgatta and M. L. Borgatta. New York–Toronto, 1992. Vol. 2. P. 871.

<sup>25</sup> Baron R. A., Byrne D. *Social Psychology*. Boston–London–Toronto–Sydney–Tokio–Singapore, 2000. P. 169–176; Breakwell G. M. *Coping with Threatened Identities*. London–New York, 1986. Pp. 28–34; Brehm Sh. S., Kassin S. M. *Social Psychology*. Boston, 1990. Pp. 48–49; Deaux K. *Social Identification* // *Social Psychology*. 1996. P. 777–798; Riser J. R. *Social Psychology: Attitudes, Cognition and Social Behavior*. Cambridge – London – New York – Sydney, 1986. P. 337–338.

<sup>26</sup> Головаха С. І. Промова перед учасниками “круглого столу” «Суспільство і соціологія на зламі століть» // *Соціологія: Теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 3. С. 7.

<sup>27</sup> Абельс Х. *Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию*. СПб., 2000; Hall S. *The Question of Cultural Identity* // *Modernity and Its Figures* / Ed. by S. Hall, D. Held and T. McGrew. Cambridge, 1992. P. 275–276.

<sup>28</sup> *The Concise Oxford Dictionary of Sociology* / Ed. by G. Marshall. Oxford – New York, 1994. P. 232.

<sup>29</sup> Johnston A. G. *The Blackwell Dictionary of Sociology*. Oxford, UK–Cambridge, MA, 1995. P. 251.

<sup>30</sup> Identity Theory // *Encyclopedia of Sociology...* P. 871; Johnston A. G. *The Blackwell Dictionary of Sociology*. P. 277–278; *The Concise Oxford Dictionary of Sociology...* P. 232.

тифікаційних моделей акцентує їх амбівалентність, суперечливість, ситуативність, розпорошеність, відносність<sup>31</sup>.

Ідею регіоналізму розглядають на Заході як універсальну цінність, притаманну сучасній європейській культурі. Проте модерністське бачення регіоналізму було здебільшого негативним, таким, що суперечило ідеології централізованих національних культур, успішних економік, громадянських суспільств і націй-держав, а відтак й універсалізові<sup>32</sup>. Погляд на регіоналізм як щось маргінальне, патологічне, як те, що порушує установленний лад, змінюється лише у добу постмодернізму: саме на зламі ХХ–ХХІ ст. регіоналізм дістає нову інтерпретацію<sup>33</sup> як феномен, суголосний постмодерністському плюралізові, а його оцінки поступово втрачають негативістську конотацію.

У зарубіжній соціології регіоналізм привертає увагу дослідників насамперед у міжнародній перспективі, зокрема у зв'язку зі створенням Європейського Союзу як окремого регіону. Проблеми внутрішньодержавного регіоналізму, зокрема в посткомуністичних країнах, вивчаються менш активно, а передусім тоді, коли виникає загроза сепаратизму, розколу країн та «югославського сценарію». Особливо бракує західній соціології спеціальних соціологічних досліджень регіоналізму, зокрема, як зазначає Р. Рісмен, у таких галузевих науках, як соціологія націоналізму або соціологія етнічності. Він також наголошує на тому, що регіоналізм добре корелює як із націоналізмом, так і з неетнічними ідентичностями<sup>34</sup>.

Втім, не можна стверджувати, що в західних соціогуманітарних науках інтересу до досліджень на перетині ідентичності й регіоналізму зовсім немає. Згадаємо кілька публікацій на цю тему, які стосуються України. Насамперед варто зазначити, що відновлення інтересу до цієї проблематики за кордоном пов'язане здебільшого із виборами в Україні, які дедалі більше демонструють її політико-географічні поділи. Президентські вибори 2004 р., що породили Помаранчеву революцію, не були винятком. Е. Вілсон, аналізуючи їх наслідки, зазначає, що вперше в новітній українській історії епіцентром фундаментальних змін у політичній культурі стали Київ і Центральна Україна, а не слабо радянізована західна частина країни, де спалахували усі попередні «демократичні епідемії»<sup>35</sup>.

Справді, після парламентських виборів 2002 р. засоби масової інформації та численні аналітики звернули увагу, що громадяни Західної і Центральної України голосували за радикальні реформи і прозахідну

<sup>31</sup> Johnston A. G. The Blackwell Dictionary of Sociology. P. 278.

<sup>32</sup> Page S. Regionalism among Developing Countries. New York, 2000. P. 5; Rizman R. M. The Question of Regionalism in the Time of Post-modernity // Regionalism in Europe: Traditions and New Trends / Ed. by J. Sługocki. Bydgoszcz-Geneva, 1993. P. 100–101.

<sup>33</sup> Todorov T. Postmodernism a Primer // The New Republic. 1990. May 21. P. 32.

<sup>34</sup> Rizman R. M. Op. cit. P. 101.

<sup>35</sup> Wilson A. Ukraine's Orange Revolution. New Haven, 2005.



орієнтацію, тоді як мешканці Сходу і Півдня зробили прокомуністичний вибір на користь держави радянського типу<sup>36</sup>. Такий поділ став предметом обговорення ще з 1998 р. – відколи на Заході було видруковано статтю М. Рябчука «Дві України?»<sup>37</sup>.

Серед зарубіжних науковців немає згоди щодо того, що становлять собою ці регіональні відмінності, чим вони викликані, як і чому змінюються. Д. Арел і В. Хмелько, як і в 1995 р., стверджують, що поділ, спричинений актуальним в Україні «російським питанням» (відносини з Росією та російськомовна меншість), є виразно регіональним – Схід і Південь проти Центру і Заходу, і що мова є найбільш значущою детермінантою цих відмінностей<sup>38</sup>. Іншу позицію обстоюють А. Міллер, В. Геслі, В. Рейсінджер і Т. Клобучар, які розглядають регіональні відмінності незалежно від соціодемографічних характеристик населення цих регіонів і ставлять під сумнів поширене уявлення про перевагу регіональних політичних культур над основними демографічними відмінностями. Ці дослідники доводять, що національні, політичні, економічні та класові ідентичності в посткомуністичних суспільствах є виразно відмінними типами<sup>39</sup>.

С. Шулман вважає, що нині в Україні триває конкуренція між двома етнічними варіантами національної ідентичності: етнічно українською, притаманною мешканцям Заходу країни, та східнослов'янською, поширеною на Сході<sup>40</sup>. Л. Берінгтон та Е. Герон наголошують, що ці регіональні сили є не просто композиційними; вони радше лежать в основі політико-культурних поділів в Україні<sup>41</sup>. О. Маланчук на підставі емпіричного аналізу доводить, що в Україні існують два регіональних полюси – Львів і Донецьк, сформовані культурними відмінностями<sup>42</sup>. Намагаючись з'ясувати компоненти регіоналізму в Україні, Л. Берінгтон доходить висновку, що зовнішньополітичні орієнтації – чи то в бік Росії, чи то в західному напрямку – зумовлені більшою мірою регіональними

<sup>36</sup> Kuzio T. Election Reveals Ukraine's Geographic Political Divisions // RFE/RL Newswire. 2002. Vol. 6. No. 73. Part II. April 18.

<sup>37</sup> Riabchuk M. Two Ukraines? // East European Reporter. 1998. Vol. 5. No. 4.

<sup>38</sup> Arel D., Khmelko V. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine // Harriman Review. 1995. P. 81–91.

<sup>39</sup> Miller A., Hesli V. L., Reisinger W. M., Klobucar T. Establishing Representation: A Comparison of Mass and Elite Political Attitudes in Ukraine // Building a State: Ukraine in a Post-Soviet World / Ed. by S. Wolchik. Budapest, 2000.

<sup>40</sup> Shulman S. The Contours of Civic and Ethnic National Identifications in Ukraine // Europe-Asia Studies. 2004. Vol. 56. No. 1. P. 34–56; Shulman S. Sources of Civic and Ethnic Nationalism in Ukraine // Journal of Communist Studies and Transition Politics. 2003. Vol. 18. No. 4. P. 1–30.

<sup>41</sup> Barrington L. W., Lowell W. & Herron E. One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and its Political Consequences // Nationalities Papers. 2004. № 32. P. 53–86.

<sup>42</sup> Malanchuk O. Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine // Nationalities Papers. 2005. № 33 (3). P. 345–368.

чинниками, аніж мовою, національністю, релігією чи освітою<sup>43</sup>. Свого роду підсумковою збіркою праць зарубіжних дослідників з української діаспори на тему ідентифікаційних процесів у сучасній Україні можна вважати книжку «Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація», що вміщує статті, присвячені аналізу етнічних, політичних, культурних та інших ідентичностей мешканців України<sup>44</sup>. З цього переліку залишається нез'ясованим, про які ідентичності йдеться – індивідуальні, групові, особистісні, соціальні, тому далі у тексті ми окремо звернемося до типології ідентичностей, їх співвідношення та структури.

Із короткого огляду літератури обраної нами проблеми видно, що позиції соціологів значно різняться й потребують (як і наявні вітчизняні дослідження) подальшого аналізу й осмислення. Додамо лише, що серед доступних нам західних досліджень практично немає студій на перехресті «ідентичність-регіон-покоління».

Тепер вважаємо за доречне перейти до викладу теоретичних засад соціологічного аналізу проблем ідентичності з урахуванням регіонального аспекту. Розглянемо спочатку змістовні характеристики поняття ідентичності, а потім спробуємо з'ясувати, як змінюються ідентичності та їх ієрархії в ідентифікаційній системі населення певних регіонів України.

Ідентичність формується у процесі особистісної та групової/колективної ідентифікації, що ґрунтується на певних ідентитетах. Такими ідентитетами у вертикальному зрізі можуть бути традиційні чи/і сучасні характеристики, пов'язані з усталеними або новими продуктами соціалізації їх носіїв. У горизонтальному зрізі ідентитетами є особа чи соціальна група, а також їхні культурні взірці, релігійні практики, мова, національність, стать, соціальний статус, стереотипи поведінки і мислення тощо.

Загальна ідентифікаційна модель індивіда або групи/колективу має свою ієрархічну структуру, що складається з різноманітних ідентичностей. Ця ієрархія будується за принципом «центр-периферія», тобто кожна ідентичність, яка входить до загальної ідентифікаційної моделі, може займати різне місце і бути на різній відстані від ідентифікаційного ядра. Тому одні ідентичності постійно перебувають у центрі уваги індивіда чи групи, тоді як інших витіснено на периферію свідомості<sup>45</sup>. У структурі загальної ідентифікаційної моделі варто насамперед розглядати ті ідентичності-складові, які мають велике значення і містяться на вершечку ієрархії; вони є «опуклими», важливими, пріоритетними або навіть беруть гору над іншими.

<sup>43</sup> Barrington L. W. Disentangling (and Re-entangling) Region, Nationality and Language in Ukraine: An Examination of Attachment to Russia and the West. Paper presented at the 10<sup>th</sup> Annual Convention of the Association for the Study of Nationalities. New York, April 12–14, 2005.

<sup>44</sup> Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація.

<sup>45</sup> Прибыткова И. Цит. праця. С. 60; Стегній О., Чурилов М. Цит. праця. С. 27.

Периферійні ідентичності, що перебувають на маргінесі ідентифікаційної моделі, є необхідними складовими самототожності індивіда або групи, але в умовах певних ідентифікаційних практик вони не відіграють важливої ролі, є малозначущими, посідають значно меншу модальність вияву, актуалізуються лише час від часу.

Вважаємо за доцільне вирізнити в загальній ідентифікаційній моделі певні типи ідентичностей. Якщо, наприклад, ідентитетами є національність, рідна мова, спільна історична доля, походження, авто- і гетеростереотипи тощо, то вони конструюють етнічну ідентичність. У разі групування ідентитетів, пов'язаних із майновим станом, рівнем прибутків, освітою, фахом, соціальним статусом, видом діяльності і таке інше, утворюється класова ідентичність. Ми погоджуємося з думкою київських колег про те, що в самовизначенні кожної людини беруть участь різноманітні елементи, які впливають з її численних зв'язків із соціальним оточенням; що поєднання цих елементів з іншими психологічними чинниками і формує інтегральну ідентичність індивіда<sup>46</sup>. У нашому дослідженні ми вирізнили вісім різновидів особистісних/групових ідентичностей респондентів з певним набором ідентитетів:

- етнічна ідентичність (ідентитети – національність, рідна мова тощо);
- регіональна ідентичність (ідентитети – регіон проживання; загальний – у межах країни – або локальний, пов'язаний із певною місцевістю);
- гендерна ідентичність (ідентитет – стать);
- вікова ідентичність (ідентитет – вікові групи);
- класова ідентичність (ідентитети – класи і соціальні прошарки, такі як робітники, селяни, інтелігенція, багаті, бідні і т. ін.);
- ідентичність, пов'язана з родом занять чи фахом (ідентитети – професійні, освітні, соціально-демографічні тощо групи, наприклад пенсіонери, студенти; англійською цей різновид ідентичностей називають *occupational identity* і часто розглядають поряд із класовою ідентичністю);
- культурна ідентичність (ідентитети – релігія, мова, історія тощо);
- політична ідентичність (ідентитети – ідеологія, рух, партія).

У цьому переліку немає громадянської ідентичності, тобто ототожнення себе із громадянином України. На жаль, у 1994 р., коли ми спільно з нашими американськими колегами розробляли питальник, цей ідентитет не було взято до уваги; це пов'язано з тим, що для західних дослідників поняття, наприклад, «американець» означає насамперед ототожнення себе з громадянином цієї країни і має суспільно-політичне значення. Проблема виникла під час інтерпретації результатів опитування, оскільки поняття «українець» мешканці різних регіонів України розуміють, очевидно, по-різному: можна припустити, що «українець» для львів'ян і галичан загалом означає насамперед ідентифікацію себе з українською нацією, а мешканці

<sup>46</sup> Ручка А. Цит. праця. С. 38.

Донецька потрактують його радше як належність до громадян України. Втім, це лише припущення, які потребують додаткових емпіричних досліджень. Зазначимо лише, що під час фокус-групових дискусій у Львові та Донецьку в 1996 та 2005 рр., які проводив член нашої дослідницької групи В. Сусак, ці припущення назагал підтвердилися, хоча й для значної частини львівських респондентів поняття «українець» поєднувало у собі етнічний та громадянський аспекти, про що йтиметься нижче.

Не зовсім вдалим можна вважати й назви деяких ідентитетів, зокрема таких як «західняк» на позначення мешканця західного, а «східняк» – східного регіону країни. Хоча на побутовому рівні такі означення є звичними й усталеними, перелік ідентитетів у соціологічних дослідженнях варто формулювати нейтральніше (наприклад, «представник/мешканець західного регіону України»). Проте ті ж таки фокус-групові дискусії засвідчили, що їх учасники з обох міст тлумачать поняття «західняк» і «східняк» так само, як і члени нашої дослідницької групи. До того ж змінювати формулювання ідентитетів під час проведення повторюваних трендових досліджень небажано, оскільки тоді постає не менш дражлива проблема коректності порівняння й зіставлення.

Найзагальнішими об'єктами компаративного соціологічного аналізу зазвичай є регіональні спільноти як носії здебільшого колективних ідентичностей. Носіями групових/колективних ідентичностей є також інші соціальні групи, як-от соціодемографічні, політичні, професійні спільноти, релігійні громади, різноманітні соціальні рухи тощо. Нарешті, існує таке поняття, як загальнонаціональна ідентичність, тобто властива усім громадянам тієї чи іншої країни (дослідники, до речі, констатують, що українська ідентичність у цьому розумінні ще не сформувалася). На Заході розрізняють національну та етнічну ідентичність, ідентитетом першої є громадянство певної країни, а другої – певна етнічна група.

Колективні/групові ідентичності утворюються з ідентичностей конкретних індивідів-їхніх представників. Проте, як свідчить наше дослідження, вони не є простою сумою або сукупністю індивідуальних ідентичностей; тут має місце діалектика частини і цілого. Нерідко можна спостерігати явища часткового незбігу колективних та індивідуальних ідентичностей: індивід може посідати певний набір особистісних ідентичностей (наприклад, вважати, що його найкраще описують такі характеристики, як молодий, студент тощо), але водночас бути представником національної чи регіональної спільноти. Слід також пам'ятати, що в інтегральній індивідуальній ідентичності співіснують особистісний і соціальний складники, і співвідношення між ними мінливі, залежні від соціокультурних змін у суспільстві. Багато закордонних дослідників зазначає, що нині у високо розвинутих країнах світу відбувається посилення саме особистісної компоненти інтегральної ідентичності<sup>47</sup>. Що ж до країн пострадянських, то

<sup>47</sup> Ручка А. Цит. праця. С. 12.

соціологічних досліджень цієї проблематики поки що вкрай мало, а навіть ті, що були проведені у середині 1990-х рр. В. Ядовим, О. Даниловою та Т. Козловою, свідчать про аналогічні процеси уприватнення життя людей і про те, що сучасне пострадянське суспільство швидко атомізується та індивідуалізується в сенсі посилення персональної ідентичності на тлі соціальної<sup>48</sup>.

Вкрай важливим є питання правомірності обрання для аналізу ідентифікаційних моделей (індивідуальних чи групових) респондентів Львова і Донецька. Багато дослідників погоджується з тим, що населення цих міст є представниками якісно відмінних регіональних спільнот Заходу і Сходу України. Це «надихає» деяких публіцистів, політиків, громадських діячів на провокативні зіставлення мешканців східних і західних теренів України. І. Кононов, зокрема, звертає увагу на те, як дехто з цих «аналітиків» активно послуговується «концептом аномалії», згідно з яким Галичина постає еталонним регіоном, у якому кристалізувалася новочасна українська нація, а Донбас – нібито недорозвинутим регіоном, де формування такої нації ще триває. Як наслідок у Донбасі вбачають загрозу існуванню України як єдиного політичного організму.

На думку самого І. Кононова, Донбас становить собою радше особливий регіон України, аж ніяк не маргінальний чи гірший від інших. Із ним ще від радянських часів пов'язаний так званий міт Донбасу як одного з найбільших промислових центрів СРСР. В умовах сучасної України специфіка Донбасу, зазначає дослідник, полягає в тому, що він не тільки не становить загрози цілісності країни, а навпаки, є особливою етнотериторіальною спільнотою, яка демонструє приклад внутрішньої етнічної злагоди, прагне досягнути компромісу зі спільнотою Галичини у тих питаннях, де між ними є розбіжності. Справді, між Галичиною і Донбасом є розбіжності, насамперед у процесах націєтворення, але І. Кононов не вважає, що їх варто розглядати як фатальний розкол.

Із ними пов'язана й особлива фабула українського життя, що робить Схід і Захід не тільки різними, а й цікавими один для одного. Україна набуває характеру діалогічного суспільного організму.

Отже, обрання для компаративного аналізу ідентичностей представників Галичини і Донбасу є правомірним і доцільним, оскільки ці регіони є тими полюсами, від досягнення компромісу між якими залежить атмосфера в усій країні<sup>49</sup>.

Оновлену версію стосунків Донбасу і Галичини І. Кононов виклав у вже згадуваній збірці матеріалів Всеукраїнської конференції про Схід та

<sup>48</sup> Старовойтова І. Личностная идентификация и реидентификация в обществе переходного типа // Перспективы. 1998. № 3–4. С. 115.

<sup>49</sup> Кононов І. Донбас: Етнічні характеристики регіону. С. 96.

Захід України (2006 р.); його програмна стаття власне відкриває цю збірку. Дослідник пропонує в межах ширшої теми стосунків Сходу та Заходу України вирізнити питання відносин між Донбасом і Галичиною як окрему проблему – на тій підставі, що біполярність в Україні зумовлена саме цими регіонами. Слушність цієї пропозиції підтвердила вже сама конференція, значна частина виступів на якій стосувалася більше Донбасу і Галичини, аніж Сходу і Заходу України. У цій статті І. Кононов чи не вперше аналізує відмінні суспільні проекти Донбасу та Галичини і, хоча безпосередньо не торкається проблеми ідентичності населення цих двох регіонів, часто звертається до дотичних до них лояльностей, стереотипів і символів. Зокрема, дослідник висловлює думку про те, що Галичина для Донбасу, як і Донбас для Галичини, є «Значимим Іншим». Важливо, що І. Кононов не лише розглядає наявні відмінності та суперечності, а й пропонує вельми цікаві шляхи виходу із ситуації напруги у стосунках між цими регіонами, наголошує на необхідності подальших рефлексій над проблемою, яка особливо загострюється останнім часом<sup>50</sup>.

Важливість міжрегіональних соціологічних досліджень (особливо пов'язаних із географічною опозицією «Захід-Схід») для аналізу соціально-економічних та політичних відмінностей соціокультурного простору України визнають також київські соціологи<sup>51</sup>.

Наша вихідна робоча гіпотеза у 1994 р. також полягала у припущенні, що Львів і Донецьк можна вважати центрами західного і східного регіонів України і що дослідження в цих містах допоможе глибше зрозуміти те спільне і відмінне, що характеризує постави населення цих теренів. Проведені нами дослідження, однак, спростували цю гіпотезу, про що докладніше йтиметься далі.

Соціологічне дослідження ідентичностей індивіда може базуватися на різних методиках. Одним із класичних соціологічних підходів є визначення індивідуальних самоідентифікацій особистості, коли респондент з-посеред різноманітних ознак-ідентитетів має вибрати ті, які, на його думку, найкраще його характеризують. У нашому дослідженні картка опитування респондентів містила 29 таких ознак-ідентитетів. Після одержання результатів ми відібрали по шість ідентифікаційних позицій, які отримали найбільше ствердних відповідей опитаних у Львові та Донецьку (див. табл. 1).

<sup>50</sup> Кононов І. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. Мат-ли Всеукр. конф. Луганськ, 25–26 травня 2006 р. Луганськ, 2006. С. 5–27.

<sup>51</sup> Стегній О., Чурілов М. Цит. праця. С. 31.

Таблиця № 1  
**Найбільш опуклі індивідуальні ідентичності респондентів  
 у Львові та Донецьку (1994; 1999; 2004), %**

Львів						Донецьк					
1994		1999		2004		1994		1999		2004	
Ідентитет	%	Ідентитет	%	Ідентитет	%	Ідентитет	%	Ідентитет	%	Ідентитет	%
Українець	73,1	Українець	74,8	Українець	72,1	Донеччанин	55,6	Донеччанин	56,4	Донеччанин	68,4
Львів'янин	69,5	Львів'янин	74,6	Львів'янин	70,8	Жінка	48,8	Жінка	41,3	Жінка	45,9
Жінка	45,9	Жінка	43,2	Жінка	41,8	Радянська людина	40,0	Українець	39,9	Українець	42,1
Греко-католик	38,2	Греко-католик	36,8	Греко-католик	36,0	Українець	39,3	Православний	35,4	Чоловік	33,8
Західник	37,9	Західник	36,2	Західник	29,8	Робітник	36,0	Пенсіонер	34,4	Пенсіонер	28,8
Чоловік	37,2	Чоловік	32,3	Молодий	27,8	Чоловік	33,0	Чоловік	32,8	Православний	27,3

Наведені у цій таблиці дані дають змогу зробити кілька важливих висновків щодо базових індивідуальних ідентичностей як мешканців кожного міста зокрема, так і обох міст загалом. Передусім зазначимо, що істотних коливань у самовизначенні серед респондентів обох міст протягом 10 років спостережень виявлено не було; особливо це стосується населення Львова. Тому можна з обережністю твердити лише про певні тенденції, помічені у Донецьку.

Індивідуальна ідентифікаційна модель львівського респондента та ієрархія найбільш опуклих і значущих для нього соціальних ідентичностей є більш сформованою, сталою і гомогенною порівняно з більш нестійкою, мінливою та гетерогенною моделлю донеччанина. Протягом десяти років серед шести базових ідентичностей львів'ян змін фактично не відбулося, за винятком переміщення на нижчу позицію **гендерної** – чоловічої – ідентичності і появи на шостій позиції **вікової** ідентичності (ідентитет – молодий). Іншими словами, за десять років моніторингу ієрархія ідентичностей у Львові залишалася практично незмінною. При цьому домінуючими ідентичностями у Львові протягом 1994–2004 рр. були і

залишаються дві: **етнічна** та **локальна регіональна** (ідентитети – українець та львів'янин), тоді як решта, також усталені, мають менше кількісне наповнення.

Що ж до Донецька, то впродовж 90-х рр. ХХ ст. для його мешканців була характерна така специфічна особливість, як менша (порівняно зі львів'янами) питома вага обраних ознак-характеристик, особливо базових, а також помітні зміни в ієрархії ідентичностей, коли одні з них випадали з числа найопукліших, а інші приходили їм на зміну. Проте така тенденція справедлива переважно для періоду 1994–1999 рр.; наступні п'ять років внесли певні корективи. Вони стосуються передовсім стабілізації і зміцнення однієї центральної ідентичності – **локальної регіональної** (ідентитет – донеччанин), питома вага якої у 1999–2004 рр. різко зросла і наблизилася у своїх кількісних значеннях до домінуючих показників у львівських респондентів. Інші базові ідентичності мешканців Донецька протягом цього періоду більш-менш усталилися, незважаючи на їх менше кількісне наповнення; це насамперед стосується «української» **етнічної** ідентичності, яка починаючи з 1999 р. посідає третю позицію у рейтингу найопукліших ідентичностей донеччан і демонструє хоч і невелику, але помітну тенденцію до зростання питомої ваги навіть в умовах колосального політичного тиску виборчої кампанії 2004 р.

Варто зазначити, що у Львові, окрім **локальної регіональної** ідентичності, поширена також **загальна регіональна** ідентичність (ідентитет – західник), тоді як у Донецьку респонденти значно рідше ідентифікують себе із мешканцями Сходу країни в цілому (ідентитет – східняк). У 2004 р. таких було лише 6,3 %. Отже, в переліку найопукліших індивідуальних ідентичностей пересічного донеччанина **загальна регіональна** ідентичність гранично мала. Результати нашого дослідження спростовують початкову робочу гіпотезу, яка ґрунтувалася на поширеному в науковій літературі уявленні, що Донецьк є центром Сходу України. Фокус-групові дискусії 1995 і 2006 рр., яку провів в обох містах член нашої дослідницької групи В. Сусак, підтвердили цю особливість; на тому, що донеччани не є репрезентантами Сходу країни, особливо активно наполягали донецькі учасники такої дискусії 2006 р. Якщо львів'яни справді вважають своє місто уособленням Західної України, то мешканці Донецька не акцентують такої загальної регіональної ідентичності.

Особливістю Східної України є те, що на її теренах ще з радянських часів сформувався своєрідний субрегіон – Донбас, із центром у Донецьку. Швидкі темпи утворення і зростання значення цього субрегіону вже встигли викликати до життя появу окремого дослідницького напрямку в середовищі вітчизняних політологів, соціологів, публіцистів, а саме «донецькології»<sup>52</sup>. На думку І. Кононова, є підстави говорити про суспільний проєкт Донбасу,

<sup>52</sup> Китиани В. Донецькологія // Фокус. 2006. № 9. С. 4.



який сформувався на народному/громадському та елітному рівнях протягом останніх 70-80 років; він посідає відповідні лояльності, ідеї, політико-економічні та соціокультурні моделі й практики; його носіями/творцями/реалізаторами є пересічні громадяни і регіональні еліти – переважно донецькі (луганські еліти неконсолідовані)<sup>53</sup>.

В. Рогатин звертає увагу на те, що Донбас є штучно створеною за часів індустріалізації СРСР адміністративно-територіальною одиницею; втім, це не завадило йому з часом перетворитися на політико-культурну цілісність із своєю самосвідомістю, яка згодом реалізувалася на рівні політичних дій та електоральної поведінки<sup>54</sup>. М. Кузьмін розглядає виникнення субнаціональних регіональних одиниць на кшталт Донбасу в дусі «уявлених спільнот» Б. Андерсона з паралельним процесом конструювання регіональної ідентичності. Дослідник вирізняє два типи цього процесу: політичний та соціокультурний. Перший ґрунтується на раціональних засадах і функціонує на рівні донбаської еліти, другий має характер переважно ірраціональний, побутує на рівні масової свідомості і має в своїй основі ірраціональну дихотомію «свій-чужий». У першому випадку будь-який інший субнаціональний регіон сприймається або як конкурент, або ж як гірший від «свого»; в другому – формування позитивної я-концепції відбувається як за рахунок наголошення переваг «свого», так і шляхом приниження «Значимого Іншого»<sup>55</sup>. Розглядаючи питання соціокультурної гетерогенності України, В. Попов порушує проблему формування ментальності мешканця Донбасу як представника індустріальної культури. Він не погоджується з уявленнями про те, що донеччани нездатні ідентифікувати себе, що їм бракує власної архетипічної програми, чи зі стереотипом регіональної меншовартості стосовно Донбасу, який часто називають краєм мігрантів, манкуртів, диких людей з Дикого поля. Насправді, зазначає В. Попов, в індустріальній ієрархії чи не найвище місце посідав шахтар – господар надр, володар підземного царства. Проте в сучасній Україні він перетворився на маргінала-невдачу, примітивного копальника, що вовтузиться на поверхні. Під час останніх виборів населення значною мірою несвідомо проголосувало за «своїх»<sup>56</sup>. На особливу увагу

<sup>53</sup> Кононов І. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу.

<sup>54</sup> Рогатин В. П. Регион как фактор электорального поведения: влияние административно-территориального деления Украины на результаты голосования в 2002–2006 гг. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. С. 162–173.

<sup>55</sup> Кузьмін Н. Н. Воображая регион: анализ возможных оснований региональной идентичности // Там само. С. 149–156.

<sup>56</sup> Попов В. Б. Социокультурная гетерогенность Украины в индустриальном и пост-индустриальном измерении // Там само. С. 127–134; Єнін М. П. Політичні орієнтації населення Луганська і Дрогобича // Там само. С. 75–98.

заслуговують міркування про «позанаціональну донбаську» ідентичність американського історика Г. Куромії<sup>57</sup>.

Цій специфічній донбаській ідентичності часто протиставляють нібито «взірцево національну» і «безсумнівно європейську» ідентичність львів'янина<sup>58</sup>, транслюють стереотипні твердження про регіони-донори (читай – Донбас) та регіони-реципієнти (читай – Галичина) держбюджету, наголошують на розриві між економічними показниками та регіональними індексами людського розвитку, в яких південно-східні області, особливо промисловий Донбас, посідають останні, 26 і 27 місця, на відміну від Львівської області з її 6 позицією<sup>59</sup>. Все це є сприятливим ґрунтом для плетання/конструювання на рівні масової свідомості специфічної донецької/донбаської ідентичності і нагнітання відчуття загроженості у стосунках із Центром та «Значимим Іншим» регіоном, тобто Галичиною. Ці конструктивістські технології, як свідчать результати нашого дослідження, за досить короткий проміжок часу (особливо за останні п'ять років) дали у східних та південних частинах країни плідні політико-практичні результати.

Необхідність теоретичного осмислення фіксованих соціологами відмінностей стає дедалі більш очевидною, передусім з огляду на майбутнє України та перспективи її розвитку в міжнародному масштабі. Цікавими, але не однозначними є міркування І. Кононова з приводу того, що донбаський проєкт є більш демократичним і відповідає стандартам Європейського Союзу за етнокультурними параметрами, тоді як проєкт Галичини є більш демократичним за економічними та частково політичними параметрами<sup>60</sup>. Звісно, що дослідження цієї проблеми варто продовжити, беручи до уваги також проєкт Центральної України, проблеми можливої майбутньої двопартійності, слабкості політичних постав представників правіці тощо.

Помітну роль в обох особистісних ідентифікаційних моделях Львова і Донецька протягом п'яти років відіграє **гендерна** ідентичність; при цьому ідентифікація себе з жінкою в обох містах значно виразніша порівняно із «чоловічою» самототожністю. Втім, дослідження 2004 р. засвідчило, що у Донецьку питома вага гендерної ідентичності у чоловіків збільшилася, посівши четверту сходинку, і стала важливою вже для третини донеччан. Якщо у Львові «жіноча» ідентичність останнім часом поволі втрачає

<sup>57</sup> Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Стосунки Сходу та Заходу України. С. 541–555.

<sup>58</sup> Громакова Н. Ю. Галицький націоналізм та міф Львова // Там само. С. 282–291.

<sup>59</sup> Ищенко А. В., Прогнимак Е.Д. Формирование социальной солидарности как фактор преодоления межрегиональной дезинтегрированности Украины // Там само. С. 225–226; Панькова О. В. Схід та Захід України: особливості людського розвитку та поведінкових стратегій населення // Там само. С. 176.

<sup>60</sup> Кононов І. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Там само. С. 11.

позиції, то в Донецьку обидві гендерні ідентичності залишаються вагомими для кожної другої жінки та для кожного третього чоловіка. А це є опосередкованим свідченням складної і суперечливої ситуації із самовизначенням передусім у донецьких респондентів: вони у переважній більшості ототожнюють себе з донеччанами, подекуди – з українцями, а за іншими ідентитетами ще не визначилися.

**Культурно-релігійна** ідентичність особистості у Львові стало посідає високе четверте місце, а відтак є однією з найбільш опуклих самототожностей. В ідентифікаційній моделі донеччанина цей різновид ідентичності відігравав вагому роль лише у 1999 р., але вже за п'ять років втратив цю позицію. Відмінності між містами полягають також і в тому, що у львівського респондента культурно-релігійна ідентичність пов'язана, як правило, з греко-католицькою церквою, а в донецького – із православною<sup>61</sup>. До того ж, як побачимо далі, у Донецьку православні вірні здебільшого відносять себе до трьох гілок православ'я (УПЦ КП, УПЦ МП та РПЦ), тоді як у Львові – до двох (УПЦ КП та УАПЦ).

Закріплення серед найопукліших ідентичностей їх традиційних або архаїчних різновидів – **гендерної** та **культурно-релігійної** – є типовим для перехідних суспільств, що свідчить про незавершеність процесів реідентифікації у країнах колишнього СРСР, а також про проблему вибору з-поміж багатьох ідентичностей (після десятиріч існування вельми обмеженого набору ідентичностей радянського часу). В майбутньому це може викликати активніші пошуки інших, новітніх ідентичностей, що є нормальною реакцією людини в ситуації швидких соціальних змін. Дослідники з української діаспори разом зі своїми закордонними колегами часто порушують проблему потенційного розвитку ідентифікаційних процесів у росіян та російськомовних мешканців України. Найчастіше розглядають два сценарії: можливість мобілізації та переходу до якихось дій політичного характеру, з одного боку, та збереження старої або набуття нової – української чи якоїсь іншої неросійської – ідентичності, з другого<sup>62</sup>. Різні варіанти і сценарії трансформації ідентичності, втім, потребують інтенсивної рефлексії, докладно описаної у працях Е. Гіденса<sup>63</sup>, яка є звичайною мисленневою та інтуїтивною практикою для громадян високорозвинутих країн, але, вочевидь, ще не стала нормою повсякденного життя для пересічних українців, для яких велику роль й надалі відіграє традиція.

<sup>61</sup> Див. також: *Щудло С. А.* Регіональні особливості релігійного середовища // Там само. С. 51–63.

<sup>62</sup> *Мотиль О.* Україна в теоретичній перспективі: песимістичні прогнози, оптимістичні контраргументи та одна чи дві провокації. С. 40–41.

<sup>63</sup> *Гідденс Э.* Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. М., 1999. С. 101–123.

Додамо лише, що у разі неефективного самоототожнення себе із такими традиційними ідентичностями людина перехідного суспільства з легкістю полишає їх і продовжує пошук в іншому напрямі, як це сталося, наприклад, із зменшенням упродовж останніх років питомої ваги православної ідентичності в Донецьку. Поява цієї ідентичності в ієрархії найважливіших для донеччан у 1999 р. та зменшення її ваги у 2004 р. є ознакою певного розчарування в ідентичності такого типу, її неспроможності вповні задовольнити ідентифікаційні пошуки респондентів, хоча саме вона давала змогу повернутися до призабутого «традиційного» ладу. Підтвердженням цього є також значно менша участь донеччан у релігійних практиках: якщо у 1999 р. таких налічувалося 88%, то за п'ять років їх кількість знизилася до 62%, що є меншим показником навіть порівняно з 1994 р. І навпаки, серед найопукліших ідентичностей уже котрий рік поспіль бачимо **гендерну** ідентичність; обрання саме такого різновиду ідентичності в умовах ідентифікаційного хаосу було і залишається для пострадянської людини часто найлегшим вибором, який до того ж не вимагає підтвердження у щоденних практиках.

Для Донецька характерними змінами в ієрархії найопукліших особистісних ідентичностей були ще такі: у 1994 р. третю позицію посідала так звана **радянська** ідентичність (ідентитет – радянська людина), яку сучасні дослідники часто називають «уявленою»<sup>64</sup>. У 1999 р. питома вага респондентів, які ідентифікували себе з «радянською людиною», зменшилася майже вдвічі (до 21,5%), внаслідок чого вона вийшла з числа найбільш значущих. У 2004 р. зафіксоване раніше зниження важливості цієї ідентичності прогресувало і в кількісному виразі дістало лише 9,8%. Тенденцію до зменшення питомої ваги і поступового зникання радянської ідентичності, починаючи з 2000 р., фіксують також інші українські соціологи. Так, І. Прибиткова, наводячи результати моніторингу «Україна на порозі ХХІ століття», у своїй статті 2001 р. зазначала, що на Сході України лише 26,1% респондентів вважають себе громадянами країни, якої немає<sup>65</sup>. Конкретно-соціологічні дослідження наших київських колег, що є систематичнішими, свідчать про те, що на ідентифікацію респондентів з цією уявленою спільнотою впливають соціально-політичні події, які час від часу детермінують ситуативне збільшення числа її носіїв на загальному тлі зниження її актуальності<sup>66</sup>.

У нашому дослідженні одна з робочих гіпотез полягала у припущенні, що носії «радянської ідентичності» з часом змінять її на «російську»;

<sup>64</sup> Злобіна О., Резнік О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. 2006. № 2. С. 194.

<sup>65</sup> Прибиткова І. В поисках новых идентичностей: Украина в этнонациональном измерении // Социология: Теория, методы, маркетинг. 2001. № 3. С. 62.

<sup>66</sup> Злобіна О., Резнік О. Цит. праця. С. 181.

однак аналіз одержаних результатів, які охоплюють десятирічний період, таку гіпотезу не підтвердив: питома вага респондентів, які ототожнюють себе з росіянами, у Донецьку стабільно становить близько 20%. Можемо припустити, що нині колишні носії «радянської ідентичності» або ототожнюють себе здебільшого із донеччанами (оскільки саме в цій групі маємо найбільший кількісний приріст), або (значно меншою мірою) – з українцями. Підставою для такого припущення є зростання кількісного наповнення саме цих двох груп респондентів, порівняно зі стабілізацією чи зменшенням числових показників інших різновидів ідентичностей. Зокрема, вже на третю сходинку в 1999 р. піднявся такий різновид **етнічної** ідентичності, як українська, і у 2004 р. ця позиція залишилася незмінною; загалом число носіїв «української» ідентичності з 1994 по 2004 рр. зросло на 2,7 %.

Четверте місце у 1999 р. посіла відсутня в ієрархії 1994 р. **культурно-релігійна** ідентичність (ідентитет – православний), але за п'ять років втратила цю позицію. Що ж до **класової** ідентичності, то її ідентитетом у 1994 р. був робітник, а в 1999 р. – пенсіонер, що збереглося також у 2004 р.

Стрімкі темпи зниження рейтингу «радянської» ідентичності стали, мабуть, сюрпризом для наших зарубіжних колег, які здебільшого акцентують проблеми радянської спадщини та комуністичних впливів в Україні, не звертаючи уваги натомість на значно загрозовіші для політичного майбутнього країни проблеми регіоналізації «по-українському». На нашу думку, радянська спадщина, якщо й залишається впливовою, все ж таки не втілюється у гасла відновити СРСР і владу комуністичного режиму. Вона рудиментарно виявляється радше у патерналістській ментальності та сподіваннях на «сильну руку» і справедливого батька-керманіча або живе «ностальгію за радянськими часами», а загалом визначає політичну пасивність населення, не викликаючи масових політичних акцій.

Опосередкованим підтвердженням цієї тези є відсутність серед найопукліших індивідуальних ідентичностей усіх респондентів – і зі Львова, і з Донецька – такого їх різновиду, як **політична**. Час проведення усіх наших опитувань припадав на період виборчих кампаній – як президентських, так і парламентських, що мало би принаймні активізувати політичні ідентичності респондентів. Цього не сталося; чотири перелічені у списку ідентитети (комуніст, демократ, націоналіст і соціаліст) та ідентичності, що ґрунтуються на них, не дістали масової підтримки респондентів, особливо перша й остання у Львові і практично всі – у Донецьку. Так, у 2004 р. у Львові з комуністами і соціалістами ототожнювали себе лише по 0,8 % респондентів, у Донецьку – 2,5 та 1,3 % відповідно. Серед львів'ян з демократами себе ідентифікували 27,5 % опитаних, а з націоналістами – лише 14,5 %. Відтак сьогодні можна поставити під сумнів два масових стереотипи: ототожнення львів'ян із націоналістами та демократами західного штабу, а донеччан – із комуністами та соціалістами.

У такому разі постає питання про різючу відмінність у політичній поведінці львів'ян та донеччан під час Помаранчевої революції: як тоді пояснити політичну активність значної частини перших і політичну пасивність більшості других? У подіях Помаранчевої революції (згідно з дослідженнями Інституту соціології) участь узяв 21% населення, переважно із західних і центральних областей України<sup>67</sup>. Вони були задіяні в акціях протесту в Києві та інших містах і селах країни, а також допомагали мітингувальникам. Можна припустити, що учасники цих подій були здебільшого прихильниками демократії та національного відродження; особливо це стосується молоді. Що ж до донеччан, то переважна їх більшість у безпосередніх політичних акціях участі не брала і свою позицію висловила лише під час виборів, голосуючи за В. Януковича та Партію регіонів. Це можна пояснити тим, що жодна класична політична ідеологія чи напрям не здобув у Донецьку поширення і масової підтримки, не зміг об'єднати людей для участі в політичних акціях; гасла ж «регіоналів» могли згуртувати виборців лише за принципом «голосуй за наших», оскільки чітко артикульованої політичної програми та ідеології у цієї партії не було<sup>68</sup>. Ймовірно також, що в подіях осені – зими 2004 р. далася взнаки ота специфічна ідентичність донеччан, що про неї згадують автори «концепту аномалії», коли представники цього субрегіону, відчуваючи програш у традиційному змаганні із західняками у сфері політичних ідей, спромоглися протиставити їм лише інтуїтивно-іраціональне відчуття «нашости» у конфронтації з усіма, хто «не наш».

Говорячи про здатність до самоорганізації та створення демократичної системи свободи, Ф. Фукуяма наголошує, що остання не може виникнути з несформованої маси неорганізованих, відокремлених індивідуумів, здатних висловлювати свої думки і позиції лише під час виборів. їхня слабкість не дозволить їм адекватно висловлювати свої погляди, навіть якщо це погляди більшості, і створить усі можливості для формування деспотичних режимів та розквіту демагогії<sup>69</sup>. Цю думку підтримує і розвиває на прикладі специфіки достатньо міцної сучасної ідентичності Донбасу, що має ізоляціоністський і домодерний характер, Г. Коржов. Так, він стверджує, що ця ідентичність сприяла збереженню системи патронально-клієнтальних відносин та авторитарного режиму правління, утвердженню олігархії, зосередженню владних важелів у руках місцевої еліти й натомість зростанню депривації та соціальної ексклюзії серед широких верств населення. В такому вигляді, зазначає дослідник, донбаська регіональна ідентичність продовжує

<sup>67</sup> Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. К., 2005. С. 5.

<sup>68</sup> Єнін М. П. Цит. праця; Попов В. Б. Цит. праця. С. 130.

<sup>69</sup> Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. С. 156–157.

перешкоджати утвердженню громадянського суспільства з розгалуженими горизонтальними зв'язками та розвинутим соціальним капіталом<sup>70</sup>. Наводячи такі розлогі міркування зі статті Г. Коржова, ми виходили з того, що вона є однією з небагатьох соціологічних публікацій такого гатунку, присвячених регіональній ідентичності Донбасу. Не поділяючи беззастережно всіх її положень, особливо позначених негативістськими конотаціями, ми, однак, вважаємо слухним заклик автора здійснювати систематичні й поглиблені дослідження у цій площині.

Таким чином, події, пов'язані з парламентськими виборами навесні 2006 р., актуалізували «нову стару» для України проблему регіоналізму та засвідчили непридатність класичних політичних схем і сценаріїв для аналізу політичних подій в Україні. Політичні технології (передовсім передвиборчі) загострили приспану за часів Кучми регіональну відмінність і штучно створили ситуацію розбрату та ворожнечі. Також можна твердити, що протистояння за віссю «демократи – комуністи» в Україні остаточно втратило на силі і що період формування політичних партій з чіткою політичною ідеологією та захистом інтересів груп добре структурованого суспільства лише розпочинається.

Повертаючись до підсумків аналізу систем індивідуальних інтегральних ідентичностей пересічного львів'янина та донеччанина, наголосимо таке. Аналіз одержаних у 1994–2004 рр. даних свідчить про те, що протягом цих років сталися певні зміни. Якщо у 1990-х рр., за висловом учасника нашої дослідницької групи В. Сусака, львів'яни творили більш статичне соціальне середовище, а донеччани – більш динамічне, то початок 2000-х рр. вніс певні корективи. Нині є деякі підстави говорити про те, що період руйнації старих ідентичностей і формування/набуття нових припав на перші роки незалежності. Саме тоді відбулися найбільш істотні зміни в ідентифікаційній моделі мешканця Донецька, що супроводжувалися поверненням багатьох респондентів до традиційних ідентичностей на кшталт **гендерної** чи **релігійної**. Проте з часом, особливо в середині першої декади XXI ст., ідентифікаційна модель пересічного донеччанина почала набувати ознак усталеності. Провідною тенденцією стало формування і значне посилення особливої **локальної регіональної** ідентичності, яка не пов'язується опитаними з жодною іншою у такому ж кількісному виразі. Чітка артикуляція цієї «донецької» самототожності у поєднанні з високою питомою вагою традиційних ідентичностей свідчить про те, що практично весь пошуковий потенціал донецьких респондентів протягом зазначених десяти років актуалізувався у цій **локальній регіональній** ідентичності, оскільки жодних нових сучасних ідентичностей у числі найбільш поширених на Донеччині не виявлено.

<sup>70</sup> Коржов Г. Цит. праця. С. 50–51.

Серед інших дослідницьких методик, що допомагають вивчати індивідуальні ідентичності респондентів, ми також використали метод самоотожнення тої чи іншої людини з певними соціальними групами. Запитання при цьому сформульовано у такий спосіб, щоб з'ясувати, чи мають опитувані «багато», «трохи», «дуже мало» чи «нічого спільного» із зазначеними в анкеті політичними, етнічними, релігійними, класовими, професійними тощо групами, наявними в українському суспільстві. Серед них ми запропонували такі групи: бізнесменів, реформаторів, робітників, комуністів, українських націоналістів тощо. Результати опитування наведено у таблиці 2.

*Таблиця 2*  
**Питома вага респондентів, що мають найбільше і найменше спільного із зазначеними соціальними групами (1994, 1999, 2004 рр.), %**

	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Найбільше спільного з:	українцями	українцями	українцями	робітниками	пенсіонерами	робітниками
	33,4	37,7	46,5	27,9	32,9	26,9
Найменше спільного з:	робітниками	робітниками	пенсіонерами	пенсіонерами	робітниками	пенсіонерами
	27,5	25,1	17,5	19,0	18,9	25,5
Найбільше спільного з:	комуністами	комуністами	комуністами	українськими націоналістами	українськими націоналістами	українськими націоналістами
	40,3	38,9	37,2	43,9	31,8	42,7

Із таблиці 2 видно, що з-поміж соціальних груп, з якими львівські учасники опитування в 1994 р. вбачали найбільше спільного, були українці (33,4%) та робітники (27,5%), а група, до якої вони були найменш близькі, – комуністи (40,3%). У Донецьку цього ж року респонденти вважали, що найбільше спільного мають з робітниками (27,9%) та пенсіонерами (19,0%), а тими, кого вони не толерували, були українські націоналісти (43,9%). Отже, найбільш чужі групи для мешканців одного регіону репрезентують політичні вподобання представників іншого регіону.

У 1999 р. у Львові мало що змінилося: його мешканці й надалі найбільше толерували українців (37,7%) і робітників (25,1%), а також почували найменше спільного з комуністами (38,9%). В Донецьку рівень неприйняття українських націоналістів поступово зменшився – до 31,8%, хоч ця група й залишилася лідером негативного вибору, тоді як найближчими



ідентифікаційними групами стали пенсіонери (32,9%) та робітники (18,9%).

В опитуванні 2004 р. найближчою для львівських респондентів групою залишалися українці (46,5%) разом із пенсіонерами (17,5%); традиційним виявилось дистанціювання від комуністів (37,2%). Донеччани, як і раніше, найчастіше обирали дві групи – робітників (26,9%) і пенсіонерів (25,5%), але у неприйнятті українських націоналістів повернулися на рівень 1994 р. (42,7%).

Ці результати свідчать про стабільність згаданих ідентифікацій у Львові, попри те, що дані 2004 р. дещо відрізняються від опитування 1994 р. У Донецьку ж за ці десять років відбувалися значні зміни у різноманітних напрямках (у тому числі й реверсному), що полягали у певних коливаннях нелюбові до українських націоналістів. Донеччанам притаманне стабільне самоототожнення з пенсіонерами та робітниками, що можна вважати своєрідною пролонгацією впливу радянської ідеології на процеси такого роду ідентифікацій.

Отже, дослідження соціальної самототожності показали, що львівським респондентам у період 1994–2004 рр. властива **етнічна** та **класова** ідентичності, меншою мірою **професійна**. Найбільш чужою для львів'ян була одна з **політичних** ідентичностей (комуністи). Мешканці ж Донецька протягом 1994–2004 рр. мали переважно **класову** і **професійну** ідентичності (у змінних пропорціях) та висловлювали найменш спільного з іншою **політичною** ідентичністю (з групою націоналістів). Це також є підтвердженням нашого попереднього висновку про меншу, порівняно з іншими, значущість **політичної** ідентичності для респондентів обох міст. Можна сказати, що на рівні соціальної ідентичності на кшталт **класової** чи **професійної** мешканці обох міст є багато в чому подібними, вони однаково часто думають про себе як про робітників і пенсіонерів. Що ж до **політичних** ідентичностей, то вони радше є анти-ідентичностями. Інакше кажучи, представники обох регіонів майже подібні за своїми соціальними ідентичностями; вони суттєво відрізняються лише політичними уподобаннями, а отже, у них є більше спільного, ніж відмінного. Причому сепаратистські настрої з'являються здебільшого під прямим політичним тиском передвиборчих кампаній і/або під впливом певних соціальних груп. Як слушно зазначає одна з учасниць нашого дослідження В. Середа,

зацікавлені політичні актори можуть експлуатувати подібні регіональні відмінності в історичних ідентичностях та політичних орієнтаціях як стратегії політичної мобілізації, але, незважаючи на усі виявлені регіональні відмінності, простежується певна тенденція до повільного, але помітного зближення позицій<sup>71</sup>.

<sup>71</sup> Середа В. В. Стосунки Сходу та Заходу України: історичні ідентичності і націєструктуруючі процеси // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє... С. 195.

Нерідко трапляється так, що люди ідентифікують себе більш ніж з однією групою. Якщо проаналізувати моделі соціальної ідентифікації в обох містах, то можна вирізнити три угруповання респондентів: 1) ті, хто прихильно ставиться до українських націоналістів, греко-католиків, реформаторів та українців загалом і водночас негативно відгукується про комуністів, росіян і так званих радянських людей; 2) угруповання з цілком протилежним відчуттям спільности; 3) ті, хто не ідентифікує себе з жодною запропонованою групою. Цю тенденцію можна простежити в усіх трьох опитуваннях, щоправда процентні співвідношення респондентів у різні роки дещо відрізняються (див. таблицю 3).

**Таблиця 3**  
**Угруповання респондентів внаслідок ідентифікації**  
**з певними соціальними групами**  
**(1994, 1999, 2004 рр.), %**

Кластерна Група	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Греко-католики/ Націоналісти/ Реформатори/ Українці	40,9	46,2	62,6	1,2	1,5	3,5
Нічого спільного з жодною групою	32,7	31,7	17,8	19,1	29,2	33,0
Комуністи/ Росіяни/ Радянські люди	11,3	9,8	5,3	58,3	40,7	33,5
Неструктуровані випадки	15,1	12,3	14,3	21,4	28,6	30,0
%	100	100	100	100	100	100
Кількість опитаних	(391)	(438)	(400)	(430)	(391)	(400)

Не дивно, що у Львові переважає відчуття спільности індивіда з греко-католиками/українськими націоналістами/реформаторами/українцями; це угруповання продовжує зростати у вазі з кожними наступними виборами: від 40,9% у 1994 р. до 62,8% у 2004 р. З іншого боку, властиве для Донецька угруповання комуністів/росіян/радянських людей за кількісними показниками від виборів до виборів поступово зменшується (з 58,4% у 1994 р. до 33,5% у 2004 р.). Також симптоматичним є те, що кількість донеччан, які не визначилися і/або взагалі відмовилися відповідати, зростає. Отже, зміни у соціальній ідентифікації сталися передусім у Донецьку; вони свідчать про відхід від радянської моделі. Проте наразі важко визначити, в якому напрямку відбуватимуться ці трансформації надалі.

Ідентифікаційні практики, які є похідними від обраних ідентичностей, функціонують у різних сферах життя суспільства. Для подальшого аналізу ми обрали сферу політики. Тут маємо парадоксальну ситуацію: розбіжності між львів'янами та донеччанами в політичному вимірі є найсуттєвішими, а проте політична ідентичність для мешканців Львова і Донецька не є значущою. Виразний географічний поділ та соціально-політичні розбіжності, що виявилися в аналізованих ідентифікаційних угрупованнях за певними соціальними групами, є, як виявилось, важливими індикаторами ставлення до Росії та територіальної цілісності України. В аналізі прогностичних критеріїв (таких як стать, освіта, вік, рідна мова, національність, місце проживання, а також належність до певного угруповання ідентифікації з виділеними групами і до міста) істотне значення мають мова, місце проживання й тип угруповання. У 1994 р. місто, де мешкали респонденти, їхня рідна мова та позиція у політичному угрупованні були однаково передбачувані щодо позиції у питанні про незалежність від Росії (стандартизований коефіцієнт регресії ( $\beta = 0,38; 0,25$  і  $0,22$  відповідно)). Так, якщо хтось у 1994 р. жив у Львові або ж ідентифікував себе з греко-католиками, українськими націоналістами, реформаторами, українцями безвідносно до місця проживання і говорив українською, то він, вірогідно, надавав би перевагу цілковитій незалежності України від Росії. Ці критерії виявилися вагомішими, ніж національність, стать чи вік, які не були настільки важливими. Хоча освіта мала певне значення: освіченіші надавали перевагу незалежності України від Росії ( $\beta = 0,08$ ). І навпаки, мешканці Донецька ідентифікували себе з угрупованням росіян/комуністів/радянських людей. Російськомовні і менш освічені донеччани, як правило, прагнули продовження лінії на зміцнення зв'язків із Росією і не толерували незалежності України.

У 1999 р. три найвагомші критерії (місто, угруповання і мова) були більш-менш однаково важливими ( $\beta = 0,31; 0,26$  і  $0,27$ ) у передбачуваних поставах щодо стосунків із Росією. Освіта вже не відігравала значної ролі в цьому питанні, натомість з'явився новий критерій – вік: чим молодшими були респонденти, тим охочіше вони висловлювалися на користь незалежності ( $\beta = 0,06$ ).

У 2004 р. усі три основних критерії втратили на вазі ( $\beta = 0,29; 0,19$  і  $0,19$  відповідно), і жодний інший не посів визначальної позиції. Вартий уваги той факт, що з кожним наступним опитуванням дедалі важче пояснити, чому люди так чи інакше думають про відносини з Росією. Втім, місто, в якому мешкають респонденти, стабільно лишається надзвичайно важливим чинником за своїм впливом на ці настанови, на відміну від інших соціокультурних факторів (таких як мова чи ідентифікація з певною соціальною групою). Можливо, понад десять років незалежності України продемонстрували громадянам переваги і досягнення цього політичного

статусу держави. Щоправда, у Донецьку досить численну групу становлять прибічники тісних зв'язків із Росією, які, однак, не заперечують незалежності України. Звісно, мешканці Донеччини, як і населення інших регіонів, поступово переконуються у перевагах незалежності, особливо це стосується молоді, яка прогресує у цьому напрямку швидше, ніж інші вікові групи. Молоді донеччани дедалі послідовніше відмежовуються від ідентифікації з комуністами, росіянами і радянськими людьми (зміни в кореляції з 1999 по 2004 рр. становлять  $r = 0,13$  і  $0,20$  відповідно), досягаючи в цьому рівня соціального дистанціювання, близького до їхніх ровесників зі Львова.

Показники ставлення до територіальної цілісності є подібними до даних про незалежність України, але різняться кількісно. Для 1994 р. характерною була така ієрархія показників: місце проживання ( $\beta = 0,32$ ), рідна мова ( $\beta = -0,18$ ), національність ( $\beta = 1,1$ ), вік ( $\beta = 0,10$ ) і рівень освіти ( $\beta = 0,12$ ); всі вони відігравали помітну роль. Приміром, львів'янин, ймовірно, обстоював би збереження територіальної цілісності України, так само й надавав би перевагу греко-католицькій церкві, розмовляв би українською мовою, був би українцем за походженням, належав би до молодшої вікової групи і мав би вищий освітній рівень. У 1999 р. суттєвими критеріями були тільки місто, в якому мешкали респонденти ( $\beta = 0,25$ ), мова ( $\beta = -0,15$ ) та вік ( $\beta = -0,11$ ). Політичні вподобання не відігравали помітної ролі до 2004 р., коли стали чинником дедалі більшої поляризації у груповій ідентифікації під час Помаранчевої революції ( $\beta = 0,20$ ), а також у стосунку до збереження єдності країни. А субрегіон (як свідчить місто, в якому проживали респонденти) як фактор мав уже визначальне значення ( $\beta = 0,46$ ). Не пов'язаний із культурними, релігійними чи політичними ідентичностями мешканців, цей критерій допомагає визначити, які погляди матимуть представники цих субрегіонів щодо прогнозованих політичних питань. Лише один інший демографічний чинник залишався важливим – це вік: молоді люди більшою мірою прагнуть зберегти єдність країни.

Згідно з наведеними даними, розбіжності з приводу політичного питання – стосунків із Росією – у період з 1994 до 2004 рр. зменшувалися чи стабілізувалися, але поляризація між Львовом і Донецьком у питанні територіальної цілісності у листопаді 2004 р. зростала. Серед львівських респондентів дедалі більше посилювалося прагнення до територіальної цілісності України (з 88,8% у 1994 р. до 94,5% у 1999 р. і 97,9% у 2004 р.), а в донеччан воно змінювалося залежно від політичної ситуації (відповідно з 45,8% до 73,0% і до 58,0%), до того ж серед усіх вікових груп.

Якщо 75% львів'ян у 1994 р. підтримували незалежність України, а 76% донеччан прагнули возз'єднання з Росією, то у 1999 р. це співвідношення змінилося на 85%:60% відповідно, а в 2004 р. – на 85%:55%. (Розрахунки здійснено за зведеною групою таблиць 4, 5, 6).

Таблиця 4

**Ставлення респондентів до єдності України  
(1994, 1999 та 2004 рр.), %**

*(рівень згоди чи незгоди із твердженням  
«Цілісність України є більш важливою, ніж потреби окремих регіонів»)*

	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Повністю або частково погоджуються	84,6	94,9	96,0	44,5	70,7	73,1
Не могли відповісти точно	12,2	1,9	1,5	32,7	7,9	6,1
Повністю або частково не погоджуються	3,2	3,2	2,5	22,8	21,4	20,8
%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Кількість опитаних	(376)	(411)	(396)	(398)	(341)	(379)

Таблиця 5

**Ставлення респондентів до єдності України  
(1994, 1999 та 2004 рр.), %**

*(рівень згоди чи незгоди із твердженням  
«Мій регіон був би багатшим, коли б не був частиною України»)*

	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Повністю або частково погоджуються	7,3	13,8	6,6	22,8	28,2	47,8
Не могли відповісти точно	6,6	5,0	3,8	30,8	15,1	13,1
Повністю або частково не погоджуються	86,1	81,2	89,6	46,4	56,7	39,1
%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Кількість опитаних	(381)	(399)	(391)	(403)	(337)	(360)

Таблиця 6

**Ставлення респондентів до єдності України  
(1994, 1999 та 2004 рр.), %**

*(рівень згоди чи незгоди із твердженням  
«Мій регіон має спільну долю з рештою України»)*

	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Повністю або частково погоджуються	89,9	94,3	97,5	70,9	86,6	74,2
Не могли відповісти точно	6,5	1,7	0,3	23,2	5,0	9,0

Продовження табл. 6

	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Повністю або частково не погоджуються	3,6	4,0	2,2	5,9	8,4	16,8
%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Кількість опитаних	(386)	(418)	(393)	(422)	(357)	(376)

Проведене нами дослідження дає змогу зробити кілька істотних висновків щодо динаміки індивідуальних і групових ідентичностей львів'ян і донеччан. Протягом 1994–2004 рр. ідентифікаційна модель особистості у Львові була сформованою й усталеною, а в Донецьку лише набувала більш-менш чітких обрисів. За формальними ознаками набір найопукліших соціальних ідентичностей особистості в обох містах подібний, складається з однакових типів: ними є **регіональна, етнічна** (українська), **гендерна, культурно-релігійна, класово-професійна** ідентичності. Основною ж відмінністю є те, що мешканці Львова ідентифікують себе з українцями і львів'янами, а мешканці Донецька – із донеччанами, тобто регіональна ідентичність у других бере гору над етнічною.

Велику роль під час перехідного періоду в країнах колишнього СРСР, зокрема в Україні, відіграють традиційні/архаїчні ідентичності. Існує досить великий потенціал для урізноманітнення ідентифікаційних можливостей новітнього типу в недалекому майбутньому. Сучасні соціокультурні практики, що зазнають постійних змін, потребують інтенсивної рефлексії з приводу своєї ідентичності, перегляду наявних і обрання нових ідентифікаційних моделей.

Специфіка ідентифікаційних процесів і практик в Україні полягає насамперед у тому, що **політична** ідентичність не фігурує тут серед найбільш опуклих і становить свого роду політичну анти-ідентичність. Її носії, з одного боку, різко негативно ставляться до певних політичних напрямів і течій, що зазвичай домінують у «Значимих Інших» регіонах, а з другого – воліють не ототожнювати себе з іншими політичними силами. Політичні практики представників обох міст суттєво відрізняються. Львів'яни досить часто артикують свою прихильність до демократії та національних цінностей і відтак значною мірою проявляють це у своїй політичній активності, найбільш яскравий приклад якої – події осені – зими 2004 р. Донеччани ж однаково дистанціюються від усіх традиційних політичних сил і підтримують назагал лише Партію регіонів України, а їхня політична активність обмежується, як правило, участю у виборах. Власне це і могло б стати підставою для поміркованого оптимізму в питанні цілісності України як політичної одиниці, але за умови зняття політичного тиску. Можна сказати, що відцентрові механізми і спекуляція на регіональних

відмінностях запускаються у дію тільки тоді, коли це вигідно олігархічним кланам чи владним структурам. Без цього тиску самі по собі політичні настрої донеччан, їхні виразні симпатії до блоку з Росією та Білоруссю, почуття певної ностальгії за радянськими часами так і залишаються політичними уподобаннями, які не переходять у фазу формування політичних орієнтирів та ідентичностей і відповідно не викликають активних політичних практик і дій. Отже, «регіоналізм по-українському» значною мірою полягає в його ситуативності, тобто мобілізації всіх його складових в інтересах окремих соціальних груп у моменти, коли йдеться про владу в країні.

Природний процес створення і зростання зон консенсусу між населенням різних регіонів України, формування спільної національно-державної ідентичності в цілому по всій країні, зафіксований відповідно до результатів щорічних моніторингів Інституту соціології НАН України, останнім часом штучно гальмується певними політичними силами. Тому постає потреба здійснення подальших досліджень з коротшим часовим інтервалом, оскільки всі три проведені нами опитування мали місце під час виборчих кампаній, а тому не репрезентували стан суспільства і настрої населення у міжвиборчі періоди.

Найбільш істотною для українського суспільства, обтяженого радянською спадщиною, є зафіксована нами та нашими колегами тенденція до зникання «радянської ідентичності», посилення української та релігійної ідентичностей серед найбільш «опуклих». Це свідчить про остаточне прощання з комуністичним минулим та його ідентифікаційними матрицями.

Завдяки кластерному аналізу ми зауважили появу деяких політичних ідентичностей серед тих їх різновидів, які становили ядро ідентифікаційних моделей певних угруповань респондентів; це стосується таких груп, як «націоналісти», «комуністи» і до певної міри «реформатори». Проте зміни, які сталися стосовно цих угруповань протягом 1994–2004 рр., свідчать про зменшення симпатій до таких політичних сил, як, наприклад, комуністи у Донецьку, особливо серед молоді. Назагал наше дослідження показує, що тенденція до зменшення поляризації групових ідентифікацій у цілому масиві опитаних є доволі помітною. З плином часу виразно полярні настрої поступаються місцем поміркованішим за силою вираження, причому в обох містах.

Усі окреслені вище тенденції і зміни дають підставу говорити про повільний, але чітко фіксований процес поступового нівелювання відмінностей між ідентифікаційними моделями пересічних львів'янина і донеччанина, насамперед молоді в обох містах. Це стосується ідентифікації респондентів як з індивідуальними носіями певних рис, так і з певними соціальними групами. Таке зближення ідентифікаційних моделей є доброю підставою для помірковано оптимістичної візії майбутнього розвитку країни як окремої політичної одиниці, а також для формування новітньої української політичної нації у сенсі кордонів і громадянства.

*Natalia Chernysh, Oksana Malanchuk*

**A Comparative Analysis of Identities in  
L`viv and Donetsk (1994–2004)**

The article analyses dynamics of identities in two big cities – L`viv (western Ukraine) and Donetsk (eastern Ukraine), between 1994 and 2004. The study was based on a methodology developed by the Detroit Area Studies Project and demonstrates that the relationship between ethnic, local, regional, civic and language identities barely changed during the last ten years in L`viv; where people identify themselves as Ukrainians, inhabitants of L`viv and of western Ukraine, Ukrainian citizens and Ukrainian-language speakers. In Donetsk the relationship between identities changed significantly. There, local/ regional identity dominates. While gender and religion play a significant role in both cities, political identification does not, and thus we see moderate optimism about the possibility of integrating Ukraine as a civic/political nation. Also significant is the almost complete disappearance of the “soviet” identity and an increase in the number of those who identify themselves as Ukrainian .